

درآمدی بر پیشگیری از جرم از نگاه امام علی علیه السلام

محمدتقی فخلعی^۱، امین حاجی وند^۲، داود علیزاده^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱/۶ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱/۱۸)

چکیده

با مطالعه تاریخ تحولات حقوق کیفری به این واقعیت پی می‌بریم که جوامع مختلف برای مقابله با بزهکاری و دفاع از ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر جامعه، از سازوکارهای کیفری نسبتاً شدید و جدیدترین آنها استفاده از برنامه‌ها و رویکردهای پیشگیرانه استفاده می‌کنند. پیشگیری از بزهکاری به دلیل دارا بودن ماهیتی غیرقهرآمیز، کنشی و عمومی نسبت به مجازاتها از جایگاه خاصی در سیاست جنایی برخوردار است. پیشگیری از بزهکاری در عین حال که یک راهبرد برای مقابله با بزهکاری است، یک فلسفه و رویکرد هم محسوب می‌شود و به همین دلیل، موضوع مطالعات مختلف هم از بعد نظری و هم از بعد عملی قرار گرفته است. در این میان شناخت سیاست جنایی اسلام مبتنی بر دیدگاه‌های حضرت علی علیه السلام حائز اهمیت است، از این رو در این پژوهش، این امر را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده‌ایم که سیاست‌های پیشگیرانه از جرایم از دیدگاه امام علی علیه السلام مبتنی بر یکسری اصولی است که این اصول عبارتند از: اهمیت و ضرورت پیشگیری از جرم، اصل مشروعیت روشها، اصل رعایت عدالت، اصل رعایت کرامت و منزلت انسانی. حضرت علی علیه السلام علاوه بر تاکید بر اهمیت رعایت این اصول در امر پیشگیری، راهکارهایی را هم برای پیشگیری اجتماعی و وضعیتی از بزهکاری ارائه داده‌اند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: مبارزه با نادانی، کوشش برای ترویج فضایل اخلاقی، اتخاذ تدابیر لازم برای رفع نیازهای انسانی، رعایت حقوق شهروندی، نظارت بر عملکرد مجریان حکومت، اصلاح ارتباطات اجتماعی و امر به معروف و نهی از منکر.

کلید واژه‌ها: سیاست جنایی پیشگیرانه، پیشگیری اجتماعی، پیشگیری وضعیتی، سیاست جنایی اسلام، نهج البلاغه.

۱. استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛ fakhlae@um.ac.ir
۲. پژوهشگر دکتری و مدرس مدعو حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)؛ am.hajjivand@mail.um.ac.ir
۳. مدرس مدعو و مدیر گروه حقوق تحصیلات تکمیلی مؤسسه آموزش عالی رشديه تبریز، تبریز، ایران؛ Ma.alizadeh2020@gmail.com

بیان مساله

توجه به رویکردهای پیشگیرانه ما را به سمت مطالعه دیدگاه‌های معصومان علیهم‌السلام رهنمون می‌سازد که دیدگاه‌های حضرت علی علیه‌السلام مهم‌ترین و کارسازترین در این زمینه خواهد بود، چرا که با مطالعه این دیدگاه‌ها، سیاست جنایی حاکم بر شریعت نیز آشکار خواهد شد. در نظام حقوق کیفری کشور ایران که سیاست‌گذاران جنایی، سیره علوی را در کنار سنت نبوی مورد الگوی حکمرانی و جهت‌دهی سیاست‌های کیفری قرار داده‌اند، شناخت طرز تفکر حضرت علی علیه‌السلام که چندین سال به عنوان خلیفه مسلمین نیز بوده‌اند می‌تواند در ترسیم یک نظام کیفری مطلوب، موثر واقع شود.

با عنایت به مطالب پیش گفته سؤالاتی در ذهن ایجاد می‌شود:

- پیشگیری از جرم به طور کلی به چه معناست و چه رویکردهایی حاکم بر پیشگیری از جرم هستند؟
- اصول پیشگیری از بزهکاری از دیدگاه حضرت علی علیه‌السلام به چه اصولی اطلاق می‌شود و منظور از پیشگیری از دیدگاه ایشان چیست؟
- جنبه‌های نقش پیشگیرانه دینداری به چه عواملی اطلاق می‌شود؟
- تأثیر آموزش‌های همگانی به عموم افراد در جهت پیشگیری از بزهکاری از دیدگاه حضرت علی علیه‌السلام چگونه ارزیابی می‌شود؟

پاسخ به سؤالات فوق‌الذکر در شناخت سیاست جنایی شریعت دارای اهمیت بسزایی است، چرا که اگر سیاست جنایی پیشگیرانه از نگاه والای علوی از اهمیت بسزایی برخوردار باشد و از یکسری اصول و راهکارها تبعیت کند و حتی اگر به این نتیجه برسیم که کیفردهی از سوی ایشان جهت اصلاح و پیشگیری از تکرار جرم بوده در این صورت شاید بتوان گفت که حضرت علی علیه‌السلام در مقام ترسیم نظام کیفری نبوده‌اند و به مقوله پیشگیری به عنوان هدف اصلی توجه داشته‌اند. هدف از این پژوهش بررسی اصول و

راهکارهای پیشگیری از بزهکاری از دیدگاه امیرالمؤمنین، حضرت علی علیه السلام می‌باشد. برای بررسی این راهکارها ابتدا به صورت کلی با راهکارهای جرم‌شناختی مدرن آشنا می‌شویم و در وهله دوم از آموزه‌های آن امام راستین استفاده می‌شود.

مقدمه

پیشگیری از جرم یکی از راه‌هایی است که بشر از دیرباز برای جلوگیری از جرم در نظر داشته است، اما بررسی این موضوع به صورت علمی سابقه چندان و طولانی ندارد. جرم‌شناسی در قرن نوزدهم، به عنوان علمی نوظهور پایه عرصه علوم گذاشت. در اوائل دهه ۷۰ میلادی بود که «جرم‌شناسی پیشگیری» به عنوان رشته‌ای خاص، درون جرم‌شناسی نظری، مطرح شد (ابراهیمی، ۱۱).

در ابتدا صاحب نظران، معتقد بودند که سیاست جنایی تنها از طریق حقوق کیفری مؤثر است ولی امروزه این امر بدیهی است که مرزهای حقوق جزا بیش از پیش فاقد صراحت است و اصلاح بزهکاران محدود به آن نیست. اینجاست که تدابیر سیاست جنایی پیشگیرانه و به قولی صائب «حقوق پیشگیری» می‌تواند نقش ارزنده‌ای را ایفا کند. بزهکاری یک حادثه زودگذر نیست که در لحظه‌ای اتفاق افتد و بعد پایان یابد بلکه حاصل یک جریان متمادی است. با مطالعه تاریخ تحولات کیفری درمی‌یابیم که همواره دیدگاه‌ها و آموزه‌هایی برای حل مسئله بزهکاری مطرح شده که هر کدام در یک دوره، اندیشه مسلط بوده و سپس به حاشیه رانده شده‌اند. در این میان نیز در نظام حقوقی ایران، مقررات جزایی اسلام انتقام خصوصی را تعدیل کرد و با ایجاد تحولاتی چشمگیر موجب دگرگونی در بنیادهای کیفری ایران شد. اما پس از انقضای حکومت سیاسی اسلام، حکومت‌های وقت با جدایی از اندیشه‌های اسلام و قدرت سیاسی آن خود قدرت تازه‌ای یافتند و نیروی مذهبی را نه در جهت منافع خلق بلکه در جهت منافع خویش تفسیر کردند (نوربها، ۱۰۱). همین تغییرات باعث تکیه صرف نظام‌های حقوقی بر سامانه پاسخ‌دهی کیفری بدون توسل به

مقوله پیشگیری بوده است که باعث تفسیری اقتدارگرا از نظام حقوقی اسلام شده است (اردبیلی، ۱۸۱) در حالی که با کمی مذاقه معلوم می‌شود که سیاست جنایی اسلام، در مقام ترسیم یک سیاست جنایی پیشگیرانه بوده است. تجربه نظام‌های حقوقی نشان داده است که توسل به جرم‌انگاری‌های افراطی و کیفردهی صرف نمی‌تواند به نحوی موثر کارساز باشد و حتی مضر است (Husak, 20).

مفاهیم نظری تحقیق

۱. مفهوم پیشگیری و اقسام آن

در هر علمی، ابتدا با مفهوم واژه‌های کلیدی مدنظر آشنا شده و سپس به بررسی آنها می‌پردازند. فلذا، در ابتدا بهتر است که با مفهوم «پیشگیری» و اقسام آن آشنا شویم.

۱-۱. پیشگیری

از نظر ریشه‌شناسی، پیشگیری به معنای «پیش‌دستی کردن» و «به جلوی چیزی رفتن» و نیز «آگاه کردن و هشدار دادن» است. (گسن، ۱۳۲) جرم‌شناسان متعددی تعاریفی درباره پیشگیری از جرایم را ارائه داده‌اند. به طور مثال ریمون گسن، محقق و جرم‌شناس فرانسوی در تعریف پیشگیری این تعریف را ارائه داده است: «از نقطه نظر علمی می‌توان گفت که مراد از پیشگیری، هر فعالیت سیاست جنایی است که غرض انحصاری یا غیر کلی آن، تهدید حدود امکان پیش آمد مجموعه اعمال جنایی از راه غیرممکن‌الوقوع ساختن یا سخت دشوار نمودن یا احتمال وقوع آنها را پایین آوردن است، بدون اینکه به تهدید کیفر با اجرای آن متوسل شد» (همانجا، ۱۳۳)

از جمله مکاتبی که پیشگیری را در معنای موسع خود مورد توجه قرار داده است، مکتب تحقیقی (به ویژه آقای انریکوفری که خود از بنیانگذاران این مکتب است) و مکتب دفاع اجتماعی جدید می‌باشند. آقای انریکوفری برخلاف آقای سزار لمبروزو که معتقد

به جبری و ارثی بودن پدیده مجرمانه بود، می‌گفت تنها برخی از مجرمین هستند که دارای سرشت مجرمانه هستند. به عبارت دیگر، تنها برخی از بزهکاران مشمول تئوری جبریت جرم می‌باشند. به این ترتیب آقای انریکوی فری تئوری جبریت ارثی پدیده مجرمانه را که استادش آقای سزار لمبروز و به آن اعتقاد داشت، به طور نسبی رد کرد، و اعلام نمود که به جای کیفر از اقدامات دفاع اجتماعی فردی (اقدامات تأمینی و ترتیبی) و جمعی (قائم مقامهای کیفری) باید استفاده کرد (رحیمی‌نژاد، ۱۳۲) که قائم مقام‌های کیفری همان مقوله‌های پیشگیری است.

البته این نکته را متذکر شویم که پیشگیری از جرم هیچ‌گاه به معنای مجازات قبلی نیست. امام علی علیه السلام روزی در راه کوفه، ابن ملجم مرادی را دید و به همراهان خود گفت که به خدا قسم این قاتل من خواهد بود که همراهان به او گفتند او را بکشید و امام در جواب فرمودند: قصاص پیش از جنایت حلال نیست (مجلسی، ۲۷۵/۴۲)

۱-۲. انواع پیشگیری از جرم

امروزه جرم‌شناسی چهارراه علوم تلقی می‌شود که از نظریات روانشناختی جامعه‌شناختی، زیست‌شناختی، پزشکی و ... تغذیه می‌شود. در همین راستا، پیشگیری از جرم انواعی دارد که برحسب تحول و تکامل نظریات جرم‌شناختی پدیدار شده است. پیدایش و ارائه انواع نظریات گوناگون درباره پیشگیری، مرهون نظریات گوناگونی بوده که درباره «پدیده مجرمانه» و علل وقوع آن ارائه شده است. اینک به مهم‌ترین انواع پیشگیری از جرم اشاره می‌کنیم:

۱-۲-۱. پیشگیری از بزهکاری اطفال و نوجوانان

پیشگیری از بزهکاری اطفال و نوجوانان که به پیشگیری مبتنی بر رشد^۱ یا پیشگیری زودرس^۲

1. developmental Crime Prevention
2. Early Crime Prevention

هم معروف است از طریق جامعه پذیر نمودن این قشر انجام می‌شود. به لحاظ شخصیت پذیرا و در حال پرورش نوجوانان و آمادگی بیشتر این قشر برای اقدام‌های تربیتی، جهت مقابله با بزهکاری آنان باید با اتخاذ تدابیر تربیتی مناسب و درست، شخصیت سالم و متعادلی را در ایشان پدید آورد. در سخنان و سیره پیشوایان معصوم علیهم‌السلام، در این زمینه، نکات ارزنده‌ای یافت می‌شود. در گفتار امام علی علیه‌السلام نیز در موضوع هدایت و تربیت فرزندان، آموزه‌های ارزشمندی وجود دارد. عالیترین نمونه آن که منشور تربیتی نسل جوان به‌شمار می‌آید، نامه‌ای است که در آن امام به فرزندش (امام حسن علیه‌السلام) می‌فرماید: «همانا دل نوجوان مانند زمین خالی است که هر چه در آن افکنده شود، آن را می‌پذیرد. از این‌رو، من پیش از آن‌که دلت سخت گردد و خردت مشغول شود، به تادیب و تربیت تو شتافتم» (سیدرضی، نامه ۳۱)

۱-۲-۲. پیشگیری عمومی

در پیشگیری عمومی، مقابله با علل و عوامل عمومی وقوع جرم، نظیر عوامل اجتماعی، جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و... مدنظر است. هر یک از علل یاد شده می‌تواند به نوعی در پیدایش رفتارهای مجرمانه مؤثر باشد، به طور مثال محیط اجتماعی می‌تواند به گونه‌ای باشد که رفتارهای مجرمانه در آن رشد بیشتری داشته باشند. محیط‌های جغرافیایی نیز می‌توانند در فعال کردن نیروهای جرم‌زای نهفته در افراد و گروهها نقش مؤثری ایفا کنند. نبود حکومت یا وجود حکومت فاسد می‌تواند از جمله عوامل بروز رفتارهای منحرفانه باشد، به همین جهت اصلاح نظام اقتصادی، حکومتی، قضایی و... نقش بسیار مهمی در کاهش میزان جرم دارد. این دسته از پیشگیری‌ها جنبه عمومی و اجتماعی دارند. (Grant, 2015: 22) در این خصوص در نهج البلاغه مطالب مفیدی در این خصوص وجود دارد که مطرح خواهد شد.

۱. «انما قلب الحدث كالارض الخاليه، ما القى فيها من شيء قبلته. فبادرتك بالادب قبل ان يقسو قلبك، و يشتغل لبك»

۱-۲-۳. پیشگیری نوع اول و دوم و سوم

این تقسیم‌بندی از پیشگیری که از علم طب گرفته شده است براساس مولفه زمان، پیشگیری را به اولیه، ثانویه و ثالث تقسیم‌بندی می‌کند. از نقطه نظر علم طب، پیشگیری اولیه^۱ به مجموعه تدابیر و اقدامات بهداشتی نظیر واکسیناسیون گفته می‌شود که با هدف جلوگیری از پیدایش اولیه بیماری مطرح می‌شود. پیشگیری ثانویه^۲ تأکیدش بر اشخاص و وضعیت‌هایی است که علائم اولیه بیماری را در خود بروز داده‌اند. در پیشگیری ثالث ما با افراد بیمار سروکار داریم و درمان آنها جهت پیشگیری از بیماری‌های آینده آنهاست علیرغم آنکه درمان بیماری فعلی هم مدنظر است. (Stven, 1998: 11)

در جرم‌شناسی نیز منظور از پیشگیری اولیه، مبارزه با عوامل جرم‌زا است و پیشگیری ثانویه در خصوص اشخاصی است که بالقوه استعداد ارتکاب جرم دارند (همانند کودکان بدسرپرست، بی‌سرپرست و...) و منظور از پیشگیری ثالث، پیشگیری از تکرار جرم در آینده است که این نوع اخیر فقط در خصوص مجرمان است. در خصوص پیشگیری ثالث در خصوص پیشگیری از تکرار جرم در آینده، آموزه‌هایی از منظر حضرت علی علیه السلام یافت می‌شود که قابل توجه است. گاهی این پیشگیری از طریق تکرار جرم با صرف نظر کردن از اجرای مجازات دیده می‌شود. نقل شده که «شخصی نزد امام، اقرار به سرقت نمود. ایشان از وی پرسید: آیا می‌توانی قرآن بخوانی؟ مجرم پاسخ داد: آری، سوره بقره را می‌دانم، حضرت فرمود: دست تو را به سوره بقره بخشیدم^۳». (طوسی، ۱۳۹۰/۱۰) صرف نظر کردن از اجرای مجازاتها در برخی از موارد خاص از سوی امام علیه السلام با نظریه برجسب‌زنی در جرم‌شناسی قابل تحلیل است. مطابق با این نظریه، خیلی از اشخاص مجرم که مرتکب جرم می‌شوند به خاطر برجسب‌هایی است که قبلاً از سوی نظام کیفری به آنها زده می‌شود

1. Primary Prevention
2. Secondary Prevention

۳. امام علی علیه السلام در خصوص کسی که اقرار به جرم خویش می‌کند فرموده‌اند: «اقرار گناکار به گناه خویش، شفاعت کننده او است.» نک: به بروجردی، حسین، (۱۳۹۹ق)، جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه، ج ۱۶، قم، نشر مطبعه العلمیه.

(نیازپور، ۱۸) حتی امام علیه السلام به زندانیان اجازه حضور در نماز جمعه را می‌دادند (واتلی، ۲۷۳) که این همان توجه به اصلاح مجرمان و پیشگیری از تکرار جرم در آنها است. امام علی علیه السلام در خطبه ۱۲۷ نهج البلاغه در نقد عملکرد خشن خوارج، اشاره کرده‌اند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مجرمان را مجازات می‌فرمود ولی حقوق آنان را از بیت‌المال قطع نمی‌کرد^۱ اشاره بر حفظ کرامت مجرم حتی بعد از ارتکاب جرم دارد. امری که باعث می‌شود او همچنان فردی از اعضای جامعه در میدان زندگی بماند و دچار انزوای شخصیت نشود و به تعبیر امروز به نقشهای مثبت زندگی بازگردد.

۱-۲-۴. پیشگیری وضعی

این نوع پیشگیری در مقایسه با انواع پیشین جدیدتر است و در مباحث جرم شناختی و پیشگیری نو، بیشتر از آن سخن می‌رود. پیشگیری وضعی یا موضعی به مجموعه اقداماتی گفته می‌شود که جهت تسلط بر محیط و اوضاع پیرامونی مشرف بر جرم و نیز مهار آن انجام می‌شود تا از این طریق، افراد را از بزه‌دیدگی محافظت کند. مبتکر اصلی

۱. خوارج اعتقاد داشتند کسی که مرتکب جرم گردد کافر است و از اسلام خارج شده است ... در همین رد دیدگاه‌های افراطی در خطبه ۱۲۷ می‌فرماید: فَإِنَّ أَيْبَتَكُمْ إِنَّا أَنْ تَزْعُمُوا أَنِّي أَخْطَأْتُ وَ ضَلَلْتُ، فَلِمَ تَضَلُّونَ عَامَّةً أُمَّةَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِضَلَالِي وَ تَأْخُذُونَهُمْ بِخَطِيئِي وَ تَكْفُرُونَهُمْ بِذُنُوبِي؟ سُبُوْفَكُمْ عَلَى عَوَاتِقِكُمْ تَضَعُونَهَا مَوَاضِعَ الْبُرِّ وَ السُّقْمِ وَ تَخْلِبُونَ مَنْ أَدْنَبَ بَيْنَ لَمْ يُذْنِبْ! وَ قَدْ عَلِمْتُمْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجِمَ الزَّائِي الْمُحْصَنَ ثُمَّ صَلَّى عَلَيْهِ ثُمَّ وَرَّثَهُ أَهْلُهُ وَ قَتَلَ الْقَاتِلَ وَ وَرَّثَ مِيرَاثَهُ أَهْلُهُ وَ قَطَعَ [بِد] السَّارِقِ وَ جَلَدَ الزَّائِي غَيْرَ الْمُحْصَنِ ثُمَّ قَسَمَ عَلَيْهِمَا مِنَ الْفِسْءِ وَ نَكَحَا الْمُسْلِمَاتِ فَأَخَذَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ بِذُنُوبِهِمْ وَ أَقَامَ حَقَّ اللَّهِ فِيهِمْ وَ لَمْ يَمْنَعْهُمْ سَهْمُهُمْ مِنَ الْإِسْلَامِ وَ لَمْ يُخْرِجْ أَسْمَاءَهُمْ مِنْ بَيْنِ أَهْلِهِ. ثُمَّ أَنْتُمْ تَبْرَأُونَ النَّاسَ وَ مَنْ رَمَى بِهِ الشَّيْطَانُ مَرَامِيَهُ وَ ضَرَبَ بِهِ تِيهَهُ. «پس اگر چنین می‌پندارید که من خطا کرده و گمراه شدم، پس چرا همه امت محمد صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را به گمراهی من گمراه می‌دانید و خطای مرا به حساب آنان می‌گذارید و آنان را برای خطای من کافر می‌شمارید شمشیرها را بر گردن نهاده، کور کورانه فرود می‌آورید و گناهکار و بی‌گناه را به هم مخلوط کرده همه را یکی می‌پندارید در حالی که شما می‌دانید، همانا رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ زناکاری را که همسر داشت سنگسار کرد، سپس بر او نماز گزارد، و میراثش را به خانواده اش سپرد، و قاتل را کشت و میراث او را به خانواده‌اش بازگرداند، دست دزد را برید و زناکاری را که همسر نداشت تازیانه زد، و سهم آنان را از غنائم می‌داد تا با زنان مسلمان ازدواج کنند. پس پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آنها را برای گناهانشان کیفر می‌داد، و حدود الهی را بر آنان جاری می‌ساخت، اما سهم اسلامی آنها را از بین نمی‌برد، و نام آنها را از دفتر مسلمین خارج نمی‌ساخت. (پس با انجام گناهان کبیره کافر نشدند) شما (خوارج)، بدترین مردم و آلت دست شیطان، و عامل گمراهی این و آن می‌باشید.»

تئوری پیشگیری وضعی از جرم آقای «رونالد کلارک» انگلیسی است. (رحیمی نژاد، همان: ۱۲۲) این قسم از پیشگیری بر کاهش فرصت‌های مجرمانه از طریق تغییر وضعیت است. در این خصوص نیز در آموزه‌های اسلامی مواردی قابل مشاهده است که بیان خواهد شد.

۲- اصول پیشگیری از جرم

گذری بر آنچه از امام علی علیه السلام به دست ما رسیده است، به خوبی این امر را روشن می‌سازد که آن حضرت هم به مقتضای شأن امامت و ولایت خود، و هم به لحاظ شأن حاکم بودن، به مسئله پیشگیری از جرم توجه بسیاری داشته است. وقتی رسالت دین، هدایت و راهنمایی انسان و بیرون راندن او از گمراهیها و فتنه‌ها باشد، به‌طور قطع پیشوایان دینی به لحاظ وظیفه‌ای که خداوند بر دوش آنان نهاده است، باید بکوشند تا این مهم را تحقق بخشند. از این روست که پیشگیری از انحراف و کژروی، در فهرست وظایف انبیاء و پیشوایان دینی قرار می‌گیرد.

اصول مدنظر امام علی علیه السلام که می‌توان آنها را در خصوص مقوله پیشگیری در نظر گرفت عبارت‌اند از:

۲-۱. اصل مشروعیت روشها

آنچه باید به آن توجه داشت، این است که تحقق پیشگیری از جرم، امری نیست که به هر بهایی مجاز و ارزشمند باشد، بلکه رعایت اصول و ضوابطی ضرورت دارد. به اعتقاد ما عدم رعایت این اصول، شکست کوششهای پیشگیرانه از جرم را در پی خواهد داشت. در هر حکومتی، همه اقدامها و فعالیتهای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و ... به شدت تحت تأثیر ارزشها، سنت‌ها و فرهنگ مورد قبول و رایج آن جامعه است. برای مثال، در جامعه مردم سالاری نمی‌توان بدون توجه به آراء و افکار عمومی و مشارکت مردم و با استفاده از زور سرنیزه و قدرت نظامی، امنیت عمومی را برقرار ساخت. یا مثلاً در جوامعی که فرهنگ

لیبرالیزم حاکمیت یافته است و فردگرایی و حفظ آزادی‌های فردی اهمیت فراوانی دارد. اقدامات پیشگیرانه باید کمترین صدمه را به این قاعده وارد سازد (دلماست مارتی، ۵۸).

امام علی علیه السلام می‌فرماید: مردم برای اصلاح دنیا چیزی از دین را ترک نمی‌گویند، جز آنکه خدا آنان را به چیزی زبان بارتر دچار خواهد ساخت^۱ (سیدرضی، حکمت ۱۰۶)

توجه به سخن اخیر امام، این نکته را به خوبی آشکار می‌سازد که رویکردها و برنامه‌ها و روشهای پیشگیری از جرم که با هدف اصلاح امور دنیایی مردم انجام می‌شود، اگر با قواعد دینی مغایر باشد، خود سبب تیره روزی بیشتر آنان خواهد شد. به همین جهت، هیجگاه نمی‌توان روش‌هایی همچون اصلاح نسل را پذیرفت، از جمله عقیم‌سازی بزهکاران و بیماران روانی که در سال ۱۹۳۰ در ایالات متحده آمریکا رواج داشت، یا آنچه را که در آلمان نازی به صورت سترون‌سازی افراد مبتلا به ناهنجاریهای جسمی یا روانی مطرح بود (نجفی ابرندآبادی، دانشنامه جرم شناسی، ۹۰).

۲-۲. لزوم رعایت آزادی‌های مشروع

به لحاظ ویژگی ضداجتماعی جرم، پیشگیری و مجازات، شیوه‌های واکنشی جامعه در قبال آن تلقی می‌شود. جامعه برای صیانت از ارزشها و آرمانهای خود، چنین شیوه‌هایی را روا می‌دارد، اما باید توجه داشت که حراست از کیان جامعه، هرگز نباید دستاویز و بهانه‌ای برای پایمال شدن حقوق و آزادیهای مشروع افراد باشد.

البته این که کدام یک از دو مصلحت حفظ کیان اجتماع یا حفظ آزادیها و حقوق مشروع افراد، مهمتر است، بحثی بسیار مهم است که در مجال این نوشتار نمی‌گنجد. به هر حال، ظاهر متون دینی و سخنان امام علی علیه السلام چنین نشان می‌دهد که قاعده نخستین در اقدامات پیشگیرانه این است که باید بنا بر حفظ حقوق افراد باشد و چشم پوشی از حقوق و آزادی‌های مشروع مردم و بی‌اعتنایی به آن، جز با دلیل موجه، جایز نیست. امام علی علیه السلام

۱. «لا یتک الناس شیئا من أمر دینهم دنیا هم الا فتح الله علیهم ما هو اضر منه»

در حکومت خویش، این مهم را برای مسلمان و غیر مسلمان رعایت می‌کرد. آن حضرت در خصوص حفظ حرمت مؤمن می‌فرماید: خداوند را محرماتی است که ناشناخته نیست و حلالهایی را مباح دانسته است که در آن کاستی وجود ندارد و در این میان حرمت و احترام مسلمان را بر هر حرمتی برتری بخشیده و با اخلاص و توحید شیرازه حقوق مسلمانان را در نقطه پیوند، به سختی گره زده است^۱» (سیدرضی، خطبه ۱۶۷).

۲-۳. پیشگیری از جرم، وظیفه‌ای همگانی

تا مدت‌ها پیش، پیشگیری از جرم یک وظیفه به معنای اخص کلمه بود که توسط دولت اقدام می‌شد یعنی صرف دولت این وظیفه را بر عهده داشت اما رفته رفته این اندیشه قوت گرفت که باید از بدنه اجتماع در سیاست جنایی استفاده شود. به همین جهت، امروزه در واکنش بزهکاری از مشارکت جامعه مدنی سخن می‌رود. البته این مشارکت همچنان باید تحت نظر دولت انجام شود تا به حقوق فردی و خصوصی و نیز کرامت و شأن انسانها کمترین خدشه ای وارد نشود. مروری بر سخنان گرانقدر و امام علی علیه السلام این نکته را به خوبی روشن می‌کند که آن حضرت پیشگیری از جرم را وظیفه‌ای همگانی می‌داند که دولت و یکایک افراد جامعه و حتی مجریان بالقوه و نیز افرادی که احتمال بزه دیده شدن در آنها وجود دارد، مسؤول پیشگیری هستند.

از دیدگاه امام علی علیه السلام وجود حکومت برای هر جامعه‌ای ضرورت دارد. به سامان رسیدن صلاح و معاش مردم، در گرو وجود حکومت است و اگر جامعه‌ای فاقد حکومت باشد هرج و مرج و بزهکاری گسترش می‌یابد. هیچ چیز جامعه و مردم آن را به اندازه بی قانونی از مسیر پیشرفت و کمال باز نمی‌دارد. به همین دلیل، از دیدگاه حضرت، «حکومت امیر ستمگر و فاجر از بی‌حکومتی بهتر است شیر درنده، بهتر از سلطان ستمکار و سلطان

۱. «إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ حَرَامًا غَيْرَ مَجْهُولٍ وَ أَحَلَّ حَلَالًا غَيْرَ مَدْخُولٍ، وَ فَضَّلَ حَرْمَةَ الْمُسْلِمِ عَلَى الْحَرَمِ كُلِّهَا وَ شَدَّ بِالْإِخْلَاصِ وَ التَّوْحِيدِ حُقُوقَ الْمُسْلِمِينَ فِي مَعَاقِدِهَا»

ستمکار بهتر از فتنه‌های همیشگی است^۱» (مجلسی، پیشین، ۳۵۹). به همین سبب امام در برابر خوارج که از نفی حکومت سخن می‌گفتند فرمود: برای پیشگیری از ناامنی و پایمال شدن حقوق ضعیفان، به حکومت امیری نیکوکار یا بدکار نیاز است و چاره‌ای از آن نیست». (تمیمی آمدی، ۶۰۴/۲)

با دقت در این سخنان، ضمن اینکه فلسفه وجود حکومت از دیدگاه امام فهمیده می‌شود، لزوم تدابیر حکومتی برای پیشگیری از جرم نیز روشن می‌شود و بدیهی است که در حکومت حکیمان و پارسایان، این امور بهتر تحقق می‌یابد. این چنین حاکمانی در حقیقت امینان خداوند بر روی زمین و عامل بازدارنده مردم از زشتیها و پلیدیها هستند. برخی دستورها و سفارش‌هایی که امام به نمایندگان و والیان سرزمینهای اسلامی داده، در جهت وظیفه حکومت در پیشگیری از جرم است. در الگوی حکومتی امام علی علیه السلام مردم نقش بسیار سازنده و حساسی دارند به گونه‌ای که می‌توان آن را از بهترین الگوهای حکومت مشارکتی دانست که امروزه از آن تحت عنوان سیاست جنایی مشارکتی یاد می‌کنند.^۲ امام علی علیه السلام در این خصوص از سویی مشارکت را حق مردم می‌داند که حکومت باید آن را مراعات کند و از سوی دیگر، مشارکت را تکلیف و وظیفه همگانی برمی‌شمرد و مردم را به ادای آن فرا می‌خواند. سفارش‌های امام علی علیه السلام درباره امر به معروف و نهی از منکر در همین جهت است. وی آشکارا بیان می‌کند که اگر مردم در انجام این تکالیف کوتاهی ورزند، فساد و شرارت، جامعه را فرا می‌گیرد: «امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنید که بدان شما بر شما مسلط می‌شوند»^۳ (سیدرضی، نامه ۴۷)، البته این نکته را مدنظر قرار دهیم که «کلکم راع وکلکم مسؤول عن رعیت» یعنی آنچه در عمل، کارایی بیشتری دارد، امر به معروف و نهی از منکر در قالب عمل، آن هم به صورت گروهی است.

۱. «اسدّ حَطُومٍ خَیْرٌ مِنْ سُلْطَانٍ ظَلُومٍ، وَ سُلْطَانٌ ظَلُومٌ خَیْرٌ مِنْ فِتْنٍ تَدُومٍ».

۲. برای مطالعه بیشتر در این خصوص نک: به می ری، دلماس مارتی (۱۳۹۷)، نظام‌های بزرگ سیاست جنایی، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، تهران، انتشارات میزان.

۳. «لا تتر کوالأمر بالمعروف و النهی عن المنکر فیولی علیکم شرارکم».

۳- راهکارهای سیاست جنایی پیشگیرانه از جرم

۳-۱. مبارزه با نادانی

در اندیشه امام علی علیه السلام، مبارزه با نادانی، جزو اساسی‌ترین برنامه‌های پیشگیری از انحراف و تباهی است. اولویت انجام این مهم بدان سبب است که حضرت نادانی را به صراحت، ریشه هر شر و بدی و منبع و معدن آن می‌داند. ایشان قاعده‌ای کلی را ارائه می‌دهد که علت لغزش را انحراف رفتاری، عقیدتی و اخلاقی آدمی را باید در نادانی او جست.

اعتقاد نگارنده بر این است که حتی اگر جهل، نقطه مقابل عقل نیز تلقی شود. با توجه به اینکه امام علی علیه السلام عقل را بر دو نوع مکتسب و غریزی می‌داند، (ابن ابی الحدید، ج ۱۶، باب ۳۹، ص ۶۲) عقل نقطه مقابل علم نیز تلقی می‌شود، از اینرو مبارزه با نادانی هم بیدارسازی عقلهای سرشته و ذاتی آدمیان و هم ارائه دانش‌های لازم به آنها را در برمی‌گیرد و به اصطلاح، هم تذکر و هم تعلیم را پوشش می‌دهد.

روشی که امام در مبارزه با نادانی ارائه می‌کند، بسیار قابل توجه است. ایشان از سویی حکمت را به تعلیم دادن و آگاهی بخشی به مردم موظف می‌کند و این را از حقوق شهروندان بر حکومت می‌داند که به هیچ روی نباید ترک شود و در جای دیگر، منظور خویش از این دانش را تفسیر می‌کند: «بر امام و حاکم لازم است که حدود اسلام و ایمان را به مردم تحت سرپرستی خویش بیاموزد.» (آمدی، ۳۱۸/۴).

از آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که بین نادانی و جرم رابطه‌ای مستقیم وجود دارد به همین علت، جهالت‌زدایی از مهم‌ترین اولویت‌ها در پیشگیری از جرم است. آگاهی درست و لازم می‌تواند نقش بسیار مهمی در پیشگیری از جرم داشته باشد. نتیجه بخش بودن آگاهی به شخصیت فراگیر نیز بستگی دارد. در سخنان امام علی علیه السلام با صراحت آمده است که اگر فراگیران از تهذیب و پرورش اخلاقی درست بهره مند نباشند، علوم مفید نیز نمی‌تواند برای اینان کارگشا و راهنما باشد.

۱. «علی الامام أن یعلم اهل ولايته حدود الاسلام و الايمان».

۲-۳. اتخاذ تدابیر لازم برای رفع نیازهای اساسی

انسان با موجودی با نیازهای جسمی و روانی است که زندگی اش و تداوم آن به ارضای این نیازها بستگی دارد. بارزترین و اولی‌ترین این نیازها، نیازهای فیزیولوژیک (جسمانی) از جمله غذا، آب، مسکن، پوشاک، استراحت و نیازهای جنسی است. در آموزه‌های موجود از پیشوایان دینی، ضمن توجه دادن به ضرورت پاسخگویی درست به این‌گونه نیازها، هشدار داده شده در صورت عدم تأمین نیازهای اساسی افراد، آمادگی رفتار مجرمانه در آنان فزونی خواهد یافت.

از دیدگاه امام علی علیه السلام عدم تأمین یا تأمین نامناسب هر یک از نیازهای اساسی انسان می‌تواند عامل مهمی در شکل‌گیری رفتارهای مجرمانه و منحرفانه باشد. (سیدرضی، نامه ۶۰ و حکمت ۳۱۹). از اینرو برای پیشگیری از این‌گونه رفتارها لازم است اقدامهای ضروری از سوی حکومت، جامعه و افراد اتخاذ گردد. اشاره به برخی از این تدابیر و اقدام‌ها می‌تواند راه‌گشا و مفید باشد.

۳-۲-۱. تأمین نیازهای اقتصادی و معیشتی

از دیرباز درباره نقش فقر در بزهکاری، بحثهای بسیاری شده است. این مهم، به روشنی در سیره عملی و گفتار امام علی علیه السلام دیده می‌شود. حضرت گذشته از اینکه خود الگوی تمام عیار کار و کوشش بود، افراد را به کار و تلاش و استفاده از نعمت‌های الهی فرا می‌خواند. اقدام‌هایی که ایشان در دوران کوتاه و پربرکت خویش انجام داد، بسیار در خور توجه است.

۳-۲-۲. پرداخت دستمزد کافی

امام علی علیه السلام در نامه خود به مالک اشتر، به وی سفارش می‌کند که قاضیان و کارمندان دستگاه قضایی را تأمین کند تا احتیاج آنها به مردم کم شده، از نفوذ طماعان و حیل‌گران

در امان بمانند: «آنقدر به او ببخش که نیازهای او برطرف گردد، و به مردم نیازمند نباشد، و از نظر مقام و منزلت آنقدر او را گرامی‌دار که نزدیکان تو، به نفوذ در او طمع نکنند، تا از توطئه آنان در نزد تو در امان باشد.» (سیدرضی، نامه ۵۳). دقت در کلام امام به خوبی نوع رابطه مستقیم رفع نیازهای مادی و پیشگیری از فریب خوردن و گمراهی قضات را نشان می‌دهد. پدیده شوم رشوه، پایمال کردن حق ضعیف و مظلوم، در این مسئله ریشه دارد. براساس آموزه‌های حضرت علی علیه السلام بی‌توجهی به نیازهای معیشتی کارمندان زمینه رعایت قوانین حکومتی و قواعد و مقررات اخلاقی را از بین می‌برد. به همین جهت، حضرت هشدار می‌دهد که «اگر نیازهای مادی کارکنان تأمین شده باشد حتی افراد نادرست نیز بهانه‌ای برای دزدی و رشوه خواری نخواهند داشت، اما اگر نیازهای مادی آنان تأمین نشده باشد، فشار احتیاج، آنها را از راه راست منحرف می‌سازد و مرتکب بزهکاری خواهند شد» (تمیمی، همانجا).

۳-۲-۳. توجه ویژه به محرومان

در هر حکومتی همواره طبقاتی محروم و مستضعف وجود دارند که به عللی از تأمین نیازهای نخستین خود ناتوانند. گروهی از اینان خویشتن داری کرده، گروهی دیگر به گدایی دست می‌زنند. این مسئله خود می‌تواند عاملی در بزه‌دیدگی یا بزهکاری آنان باشد. حکومت موظف است دست کم نیازهای معیشتی اینان را از بیت‌المال برآورد. در این میان یتیمان و بی‌سرپرستان و سالخوردگان باید از توجه ویژه‌ای برخوردار باشند. امام علی علیه السلام در نامه خود به مالک اشتر به صراحت بر این نکته تأکید ورزیده است (سیدرضی، نامه ۵۳).

۳-۳. گسترش فضای دینی و پرورش روحیه دین‌داری

از دیگر اولویت‌های اساسی پیشگیری از جرم که از گفتار امام علی علیه السلام استفاده می‌شود

۱. «وَأَفْسَحَ لَهُ فِي الْبَدَلِ مَا يُزِيلُ عَنْتَهُ، وَتَقَلُّ مَعَهُ حَاجَتُهُ إِلَى النَّاسِ، وَأَعْطَاهُ مِنَ الْمَنْزِلَةِ لَدَيْكَ مَا لَا يَطْمَعُ فِيهِ غَيْرُهُ مِنْ خَاصَّتِكَ، لِيَأْمَنَ بِذَلِكَ اغْتِيَابَ الرَّجَالِ لَهُ عِنْدَكَ»

و به جرأت می‌توان آن را اساسی‌ترین اقدام در پیشگیری از جرم دانست، کوشش در جهت افزایش و تثبیت باورهای دینی مردم است. تأملی در آموزه‌های گرانسنگ مولای متقیان علیه السلام این مطلب را روشن می‌کند که دینداری، عامل مهمی در خشکاندن چشمه‌های فساد و تباهی است و در مقابل، سرخ هم جرایم و گناهان را باید در نبود یا ضعف دینداری حقیقی و درست افراد جست. بسیاری از کارشناسان مسائل اجتماعی و جرم‌شناسان نیز اذعان دارند که کنار گذاشتن باورهای دینی و گرایش‌های مذهبی، عامل بسیاری از کژروی‌های آدمی است. برخی از جنبه‌های نقش پیشگیرانه دینداری به شرح زیر است:

۳-۳-۱. خداواری و تأثیر آن بر کاهش جرم

از جمله آموزه‌های اساسی و محوری ادیان الهی، پذیرش خداوندی است که همه هستی را آفرید. اعتقاد به خداوند یکی از ارکان مهم اعتقادات است. فردی که خدا را حاضر و ناظر بر اعمال خود بداند کمتر مرتکب جرم و گناه می‌شود.

«ما انسان را آفریدیم و می‌دانیم که نفس او چه وسوسه‌ای به او می‌کند و ما از شاه‌رگ به او نزدیک‌تریم»^۱ (ق، آیه ۱۶).

در آموزه‌های پیشوایان دینی نیز سفارش فرد و اجتماع و کارگزاران حکومتی بر تقوای الهی، دقیقاً در جهت سیاست ترویج دینداری و تثبیت خدامحوری و خداواری در زندگی فردی و اجتماعی است و به تصریح و ضمانت امام علی علیه السلام عامل بازدارنده از انحرافها و پلیدیها به شمار می‌رود. «پس گوش جان را به ندای تقوا بسپارید، و برای بدست آوردن آن تلاش کنید. تقوا را به جای آنچه از دست رفته به دست آورید و عوض هر کار مخالفی که مرتکب شده‌اید انتخاب کنید، با تقوا خواب خود را به بیداری تبدیل، و روزتان را با آن سپری کنید، دل‌های خود را با تقوا زنده کنید، و گناهان خود را با آن شستشو دهید».

۱. «ولقد خلقنا الانسان و تعلم ما توسوس و نحن أقرب الیه من حبل الوريد»

۱. «فأطعوا بأسماعكم إنيها و أطعوا بجدكم عليها و اغتاضوها من كل سلف خلفاً و من كل مخالفٍ موافقاً، أئيطوا بها نومكم و أقطعوا بها يومكم و أشعروها قلوبكم و أرخصوا بها دنوبكم و داؤوا بها الأستقام و بادروا بها الحما، و اغتبروا بمن أضعها و لا يغتبرن بكم من أطاعها؛ ألا فصونوها و تصونوا بها».

(سیدرضی، خطبه ۱۹۱) این عبارت دربردارنده نکته مهمی است و آن اینکه تقوا ضمن اینکه صیانت بخش است خود نیز نیازمند به صیانت است

امیرالمؤمنین علی علیه السلام تقوای الهی را مرکبی رام، مطیع و راهور می‌داند که آدمی را به سرمنز سعادتمی‌رساند. از دیدگاه ایشان «ای بندگان خدا بدانید که تقوا، دژی محکم و شکست‌ناپذیر است، اما هرزگی و گناه، خانه‌ای در حال فرو ریختن و خوارکننده است که از ساکنان خود دفاع نخواهد کرد، و کسی که بدان پناه برد در امان نیست. آگاه باشید با پرهیزکاری، ریشه‌های گناهان را می‌توان برید، و با یقین می‌توان به برترین جایگاه معنوی، دسترسی پیدا کرد. ای بندگان خدا، خدا را، در حق نفس خویش که از همه چیز نزد شما گرامی‌تر و دوست داشتنی‌تر است. پروا کنید، همانا خدا، راه حق را برای شما آشکار کرده و جاده‌های آن را روشن نگاه داشت، پس یا شقاوت دامنگیر یا رستگاری جاویدان در انتظار شماست.^۱» (سیدرضی، خطبه ۱۵۷).

۳-۲- آخرت محوری و نقش آن در کاهش جرم

انسانی که به آخرت معتقد است و آن را منزلگاه ابدی خویش می‌داند کمتر خود را در حیطة جرم قرار می‌دهد. در جرم‌شناسی، از جمله ویژگیهای برخی بزهکاران، داشتن آرزوها و هوسهای بسیار و لجام گسیختگی، تعلقات مادی و دنیایی فراوان و عطش رو به فزونی ثروت خواهی و مقام طلبی است و یاد مرگ دارویی مؤثر در برطرف شدن این زمینه‌ها است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «بهوش باشید، مرگ را که نابودکننده لذت‌ها و شکننده شهوت‌ها و قطع‌کننده آرزوهاست، به هنگام تصمیم بر کارهای زشت، به یاد آورید، و برای انجام واجبات، و شکر در برابر نعمت‌ها و احسان بی‌شمار الهی، از خدا یاری خواهید.^۲» (همانجا، خطبه ۹۹).

۱. «اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ التَّقْوَى دَارُ حِصْنٍ عَزِيزٍ، وَ الْفُجُورَ دَارُ حِصْنٍ ذَلِيلٍ، لَا يَمْنَعُ أَهْلَهُ وَ لَا يُحْرِزُ مَنْ لَجَأَ إِلَيْهِ؛ أَلَا وَ بِالتَّقْوَى تُقَطَّعُ حُمَةُ الْخَطَايَا، وَ بِالْيَقِينِ تُدْرِكُ الْعَايَةَ الْقُصْوَى. عِبَادَ اللَّهِ، اللَّهُ فِي أَعْرَ الْأَنْفُسِ عَلَيْكُمْ وَ أَحَبُّهَا إِلَيْكُمْ، فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ أَوْضَحَ لَكُمْ سَبِيلَ الْحَقِّ وَ أَنْارَ طَرَفَهُ، فَتَبَقُّوهُ لِرِزْمَةٍ أَوْ سَعَادَةٍ دَائِمَةٍ»

۲. أَلَا فَادْكُرُوا هَازِمَ اللَّذَاتِ وَ مُنْعَصَ الشَّهَوَاتِ وَ قَاطِعَ الْأُمْنِيَّاتِ عِنْدَ الْمُسَاوَرَةِ لِلْأَعْمَالِ الْقَبِيحَةِ، وَ اسْتَعِينُوا اللَّهَ عَلَى آدَاءِ وَاجِبِ حَقِّهِ وَ مَا لَا يُحْصَى مِنْ أَعْدَادِ نِعْمِهِ وَ إِحْسَانِهِ.

در سیره عملی امام علی علیه السلام نیز توجه دادن به مرگ باوری برای پیشگیری از انحراف و بزه دیده می‌شود. نمونه بارز این مطلب ماجرای است که خود امام درباره برادرش عقیل نقل می‌کند که چگونه از امام تقاضای دست درازی به بیت‌المال را داشت و امام با نزدیک کردن آهنی گداخته به دستش، او را متوجه عذاب خداوند کرد. امام در این راستا می‌فرماید: «به خدا سوگند عقیل را در نهایت بینوایی دیدم، از من خواست تا یک صاع از گندم شما مردم را به او بیخشم، در حالی که، فرزندانش را از شدت فقر آشفته موی و گردآلود با چهره‌ای نیلین می‌دیدم. چند بار نزد من آمد و خواهش خود مکرر کرد و من، همچنان، به او گوش می‌دادم و او پنداشت که دینم را به او می‌فروشم و شیوه خویش وامی‌گذارم و از پی هوای او می‌روم. پس پاره آهنی را در آتش گداختم و تا مگر عبرت گیرد، به تنش نزدیک کردم. عقیل همانند بیماری ناله سر داد و بیم آن بود که از حرارتش بسوزد. گفتم: ای عقیل نوحه گران در عزایت بگریند، آیا از حرارت آهنی که انسانی به بازیچه گداخته است می‌نالی و مرا از آتشی که خداوند جبار به خشم خود افروخته بیمی نباشد؟ تو از این درد می‌نالی و من از حرارت آتش ننالم؟» (همانجا، خطبه ۲۲۴).

از جمله فلسفه‌هایی که پیشوایان دینی ما در تبیین علل وضع این احکام بیان کرده‌اند، پیشگیری از انحراف و فساد انسان و سوق دادن او به کمالات است. امام علی علیه السلام نیز پایبندی به احکام الهی را عامل مهمی در پیشگیری از جرم و ترک طاعات الهی را سبب افزایش جرایم می‌داند: «هنگامی که اطاعت از فرمان‌های خداوندی کم شود، گناهان افزایش می‌یابد.» (سیدرضی، خطبه ۲۴۳)

۳-۴. ارائه آموزشهای همگانی

بخشی از آموزه‌های به یادگار مانده از امام علی علیه السلام، افراد را به مقابله با وضعیت‌های

۱. وَ اللَّهُ لَقَدْ رَأَيْتُ عَقِيلًا وَ قَدْ أَمَلِقَ، حَتَّى اسْتَمَاحَنِي مِنْ بَرَكْمِ صَاعًا؛ وَ رَأَيْتُ صَبِيَانَهُ شُعْتَ الشُّعُورِ، غُبْرَ الْأَلْوَانِ مِنْ فَقْرِهِمْ، كَأَنَّمَا سُودَتْ وُجُوهُهُمْ بِالْعِظْمِ؛ وَ عَاوَدَنِي مُوَكَّدًا وَ كَرَّرَ عَلَيَّ الْقَوْلَ مُرَدِّدًا، فَاصْغَبْتُ إِلَيْهِ سَمْعِي، فَظَنَّ أَنِّي أَبِيعُهُ دِينِي وَ اتَّبِعَ فَبَادَهُ مُفَارِقًا طَرِيقَتِي. فَأَحْمَيْتُ لَهُ حَدِيدَةً ثُمَّ أَدْنَيْتُهَا مِنْ جِسْمِهِ لِيُعْتَبِرَ بِهَا، فَضَجَّ ضَجِيحَ ذِي دَنْفٍ مِنَ الْأَمْهَاءِ وَ كَادَ أَنْ يَخْتَرِقَ مِنْ مَيْسَمِهَا؛ فَقُلْتُ لَهُ تَكَلَّنَكَ النَّوَاكِلُ يَا عَقِيلُ، أَلْتَتِنُ مِنْ حَدِيدَةٍ أَحْمَاهَا إِنْسَانُهَا لِلْعَبْدِ، وَ تَجْرُنِي إِلَيَّ نَارِ سَجْرَهَا جَبَّارُهَا لِعَضْبِهِ، أَلْتَتِنُ مِنَ الْأَذَى وَ لَا أَتِنُ مِنْ لَطْفِي؟

خاص جرم‌ها را ترغیب می‌کند که احتمال بزه‌دیدگی یا بزهکاری انسان را فراهم می‌آورد، امری که امروزه از آن با عنوان «پیشگیری وضعی» یاد می‌کنند. در این وضعیت‌ها، فرصت‌های ارتکاب بزه بیشتر فراهم است و زمینه‌گذر از اندیشه مجرمانه بر فعل مجرمانه، به سبب وجود آماج‌های لازم، مجرد است، به‌طور مثال، نیازمندی آدمی در وضعیت بحرانی و رجوع او به کسی که قادر به رفع نیازهای او است، اما شخصیت ناهنجاری دارد، می‌تواند زمینه‌های تحریک اندیشه بزهکاری وی را فراهم آورد.

موقعیت‌های فیزیکی و اجتماعی خاص نیز می‌تواند وسوسه ارتکاب جرم را در انسان تشدید کند. در ذیل مواردی از سفارش‌های امام علی علیه السلام در زمینه پیشگیری وضعی ذکر می‌گردد.

۳-۴-۱. پرهیز از حضور در مکان‌های جرم‌خیز

فرصت‌ها و زمینه‌های ارتکاب بزه در برخی از مکان‌ها به لحاظ جغرافیایی یا محیطی بیشتر فراهم است. حضور در این مکان‌ها، به ویژه اگر فرد نیروی بازدارنده درونی قوی نداشته باشد، می‌تواند او را به بزهکاری سوق دهد. در این صورت، «تقوای پرهیز» از «تقوای حضور» کارآمدتر است. اگر انسان از تقوا برخوردار باشد و بتواند بر آن محیط تأثیر بگذارد، از «تقوای حضور» برخوردار است و باید در جهت امر به معروف و نهی از منکر دست به کار شود.

یکی از عللی که امام علی علیه السلام سلامت آدمی را در تفرد دانسته همین است: «سلامت انسان در تنهایی اوست» ۱- «السلامة فی التفرد» (محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، ح ۱۲۵۹۸).

روایاتی که در خصوص منع معاشرت با افراد پست و ناپاک موجود است نیز به پیشگیری وضعی ناظر است. حضور در مجالس پرزرق و برق و پر از دارایی نیز می‌تواند وسوسه‌های به‌چنگ آوردن مال از هر طریق ممکن، هر چند ناصواب و غیرمشروع را در آدمی پدید آورد. زیرا به قول امام علی علیه السلام: «مال، ماده اصلی و اساسی همه شهوات است» (سیدرضی، حکمت ۵۸).

۱. الْمَالُ مَادَّةُ الشَّهَوَاتِ.

۳-۴-۲. پرهیز از همنشینی با نامحرمان

از جمله غرایزی که خداوند در وجود آدمی قرار داده، غریزه جنسی است که برای بقای نسل آدمی ضرورت دارد. ارضا و تأمین نیازهای جنسی در اسلام مانند دیگر نیازها، با برنامه و روش خاصی طراحی شده است. از جمله این برنامه‌ها و روشها سفارش‌های اسلام درباره چشم‌پوشی از محرمان به حداقل بسنده کردن ارتباط زن و مرد، آداب نزدیکی و ازدواج و عفاف است. معاشرت با زنان می‌تواند زمینه‌های تحریک شهوات جنسی را فراهم سازد و با شعله کشیدن شهوات، چه بسا حریمها و حرمت‌های الهی نادیده گرفته شود.

امام علی علیه السلام خود می‌کوشید اسوه و الگوی پرهیز از اختلاط و معاشرت با زنان باشد. هرگاه به زنان سالخورده برمی‌خورد، به آنها سلام می‌کرد. ولی وقتی به دختران با زنان جوان می‌رسید، از سلام کردن به آنها اکراه داشت و می‌فرمود: می‌ترسم، صدای زنان مرا به شگفتی وادارد.» (سیدرضی، حکمت ۵۸).

۳-۴-۳. ضرورت ارضای غریزه جنسی برای مردان

نمونه دیگر از سفارش‌های پیشگیرانه‌ای که از امام علی علیه السلام به ما رسیده و پیشگیری غیرکیفری از نوع وضعی به شمار می‌آید، سفارش به مردان متأهل هنگام دیدن زنان و برافروخته شدن شهوت جنسی در ایشان است. البته بهتر، بلکه لازم است که انسان چشم خود را از نامحرم بپوشاند. ولی در صورتی که این حکم الهی را رعایت نکرد یا به‌طور تصادفی نگاه او به نامحرم افتاد و غریزه جنسی‌اش تحریک شد، باید درصدد کنترل آن برآید. امام در سفارش خویش می‌فرماید: «همانا دیدگان این مردان به منظره شهوت‌آمیز دوخته شده و به هیجان آمده‌اند. هرگاه کسی از شما با نگاه به زنی به شگفت آید، با همسرش بیامیزد که او نیز زنی چو زن خودش باشد» (سیدرضی، حکمت ۴۲۰) البته این مورد مهم تنها در مورد نیازمندی‌های جنسی مطرح نیست. بلکه با الغای خصوصیت و

۱. «إِنَّ أَبْصَارَ هَذِهِ الْفُحُولِ طَوَامِحُ، وَإِنَّ ذَلِكَ سَبَبُ هَيْبَتِهَا؛ فَإِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى امْرَأَةٍ تُعْجِبُهُ، فَلْيَلْمِسْ أَهْلَهُ، فَإِنَّمَا هِيَ امْرَأَةٌ كَأُمَّرَاتِهِ».

تتقیح مناط بیانگر واقعیت مهمی در پیش گیری از جرم است و آن ضرورت تأمین نیازمندیهای مشروع در زندگی اشخاص است. ضمن اینکه این نحوه مواجهه امام با قضیه به خوبی حکایت از ضرورت بردباری و مواجهه واقع بینانه امام جامعه با زمینه های جرم و انحراف است. اینکه امام از کوره در نرفتند و زبان به ملامت و سرزنش نگشودند و فقط برای ایمن ساختن مخاطب از لغزشهای بعدی او را به لزوم استمتاع مشروع از همسر خود یادآور شدند.

۴-۳. پرهیز از خلوت گزینی

از جمله مکان‌هایی که در آن فرصت ارتکاب بزه بسیار مهیا است، خلوتها و مکان‌هایی است که انظار دیگران را به آن راهی نیست. امام علی علیه السلام از جمله علل و اسباب فجور را «خلوتها» می‌داند و افراد را از آن پرهیز می‌دهد.^۱ (آمدی، ۱۲۳/۴)

۳-۴-۵. برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت

اوقات فراغت نیز از جمله مواردی است که فرصت ارتکاب بزه و نیز قرار گرفتن در معرض بزه دیدگی را بیشتر ممکن می‌سازد. ثابت گردیده که بیش از نصف دزدان بزرگسال با سوء سابقه، اوقات فراغت خود را در مرکز تفریحات ناسالم گذرانده اند (قهوه خانه، مجالس رقص، قمارخانه و ...) معاشرت با دوستان جنایتکار نیز قطعاً در شکل‌گیری شخصیت بزه‌کار مؤثر است. (گسن، جرم‌شناسی کاربردی، ۱۸۶) امام علی علیه السلام این نکته را خاطر نشان می‌سازد که: «لذت جویی‌های نادرست دوران جوانی، از فراغت سرچشمه می‌گیرد.» (تمیمی آمدی، ۱۰/۶) از اینرو باید کوشید تا با برنامه‌ریزی درست، اوقات فراغت جوانان را پر کرد.

۳-۵. خوشرفتاری حاکم با مردم در جهت پیشگیری از جرایم (خصوصاً علیه حاکمیت)

برخی از جرایم همچون جرم بغی که جزء جرایم علیه حکومت محسوب می‌شوند، به

۱. (سبب الفجور الخلوه)

۲. (من الفراغ تكون الصبوة)

جز مواردی که از روی دشمنی و عناد است، از روی عدم خوشرویی حکمرانان با شهروندان خویش است. در بسیاری از حکومتها به جای اینکه به دنبال ریشه شناسی این جرایم علیه حکومت باشند، در جست و جوی مجرم هستند تا او را به اشد مجازات برسانند. خوشرفتاری و دادگری و گذشت حاکم با مردم خویش، به قطع و یقین، عاملی جهت پیشگیری از جرایم علیه حکومت محسوب می‌شود. امام علی علیه السلام در این راستا فرموده‌اند: «با شما به نیکویی زندگی کردم، و به قدر توان از هر سو نگرهبانی شما دادم، و از بندهای بردگی و ذلت شما را نجات دادم، و از حلقه‌های ستم رهایی بخشیدم، تا سپاسگزاری فراوان من برابر نیکی اندک شما باشد، و چشم‌پوشی از زشتی‌های بسیار شما که به چشم دیدم و با بدن لمس کردم» (سیدرضی، خطبه ۱۵۹) در همین راستا است که امام علی علیه السلام به مالک اشتر، خصیصه‌هایی را برای اخلاق رهبری برمی‌شمارند. بنابراین حاکم نباید به جای خوش رفتاری، بر شهروندان غضب نموده و آنان را به حال خویش رها سازد. حضرت علی علیه السلام به راستی فرموده‌اند: «مردم به حاکمان و پیشوایان خود شبیه‌ترند تا به پدران خود»^۲. (مجلسی، ۴۶/۷۸)

نتایج مقاله

۱. نهج‌البلاغه حاوی خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌های گرانقدر حضرت علی علیه السلام است که می‌توان از طریق آن گفتمان سیاست جنایی اسلام را مورد شناسایی قرار داد. با مطالعه این اثر و سایر آثار مرتبط با کلام امام، می‌توان این مهم را دریافت که جنبه غالب سیاست جنایی اسلام، پیشگیرانه بوده است.

۲. با توجه به آموزه‌های امام علی علیه السلام این نکته به خوبی آشکار می‌شود که روشهای پیشگیری از بزهکاری اگر با قواعد دینی مغایر باشد، خود، سبب تیره روزی بیشتر آنان

۱. «وَلَقَدْ أَحْسَنْتُ جَوَارِكُمْ وَأَحْطْتُ بِجُهْدِي مِنْ وَرَائِكُمْ وَأَعْتَقْتُكُمْ مِنْ رَبِيقِ الذَّلِّ وَحَلَقِ الضَّمِيمِ، شُكْرًا مِئِي لِلْبِرِّ الْقَلِيلِ وَ إِطْرَاقًا عَمَّا أَدْرَكُهُ الْبَصَرُ وَ شَهْدَةً الْبَدَنِ مِنَ الْمُنْكَرِ الْكَثِيرِ».

۲. «النَّاسُ بِأَمْرَائِهِمْ أَشْبَهُ مِنْهُمْ بِأَبَائِهِمْ».

خواهد شد. یعنی طبق نظر ایشان، هیچگاه نمی‌توان برای جلوگیری از بزهکاری به اتخاذ تدابیر و قوانین غیرعادلانه روی آورد و از روشهای نامشروع استفاده کرد. طبق نظر امام علی علیه السلام پیشگیری از بزهکاری صرفاً وظیفه دولت نیست بلکه وظیفه‌ای همگانی است. یعنی اگر تمامی مردم این امر مهم را به تحقق برسانند حتی با یک امر به معروف و نهی از منکر ساده، در آن صورت پیشگیری از بزهکاری مثبت تلقی می‌شود.

۳. نگاهی به گفتارهای امام علی علیه السلام این موضوع مهم را آشکار می‌کند که برای پیشگیری از بزهکاری باید اولویتهایی را در نظر گرفت. مطابق نظر ایشان در وهله اول اجرای عدالت بسیاری از جرایم را از بین می‌برد. یعنی عدالت اگر رعایت شود، عوامل جرم‌زایی را از میان برمی‌دارد، زیرا احساسات و عواطف آدمیان را ارضا می‌سازد و در وهله بعدی مبارزه با نادانی جزو اساسی‌ترین برنامه‌های پیشگیری از انحراف و تباهی است. به گونه‌ای که حضرت نادانی را ریشه هر شر و بدی می‌دانند. سومین اولویت پیشگیری از جرم در سخنان امام، مبارزه با رذایل اخلاقی در سطوح فردی و اجتماعی است و چهارمین اولویت در آموزه‌های ایشان عبارت است از اتخاذ تدابیر لازم برای رفع نیازهای اساسی که این تدابیر ممکن است تأمین نیازهای اقتصادی و معیشتی، توجه ویژه به محرومان و... بوده باشد. در نظر ایشان باید فضاهای دینی را گسترش داد و در افراد روحیه دین‌داری را گسترش داد تا از پدیده شوم بزه، جلوگیری کرد.

۴. آنچه که از آموزه‌های امام علی علیه السلام فهمیده می‌شود عبارت است از اینکه ایشان تأثیر آموزش‌های همگانی را در جهت پیشگیری از بزهکاری بسیار مؤثر می‌دانند و همچنین ایشان معتقدند اوقات فراغت از جمله مواردی است که فرصت ارتکاب بزه را بیشتر ممکن می‌سازد از اینرو باید کوشید تا با برنامه‌ریزی درست اوقات فراغت جوانان را پر کرد.

۵. در نظر امام علی علیه السلام مجازات اگر هدف اصلاح و بازپروری نداشته باشد بی‌ثمر خواهد بود چرا که مجازات خود می‌تواند عامل مهمی در پیشگیری از جرم باشد به این معنا که جلوی تکرار جرم را بگیرد البته خود آن حضرت در برخی از جرایم که میزان و

اجرای مجازات بنابه صلاح‌دید حاکم شرع است، از اجرای مجازات صرف نظر کرده است؛ البته این هرگز بدین معنا نمی‌باشد که ایشان احکام الهی را تعطیل کرده است بلکه مجازات نکردن در برخی موارد جزئی را مثمر ثمر دانسته‌اند که امروزه این امر تحت عنوان «حق بر مجازات نشدن» در حقوق جزای مدرن مطرح است.

کتابشناسی

۱. ابراهیمی، شهرام، جرم‌شناسی پیشگیری، تهران، انتشارات میزان، ۱۳۹۸ش.
۲. ابن ابی الحدید، عزالدین ابوحامد، شرح نهج البلاغه، چاپ اول، قم، کتابخانه ایت الله مرعشی نجفی، ۱۳۳۷ش.
۳. اردبیلی، محمدعلی، کلیات حقوق جزا، تهران، انتشارات میزان، ۱۳۹۷ش.
۴. بروجردی، حسین، جامع احادیث الشیعیه فی احکام الشریعه، قم، نشر مطبعیه العلمیه، ۱۳۹۹ق.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، چاپ هشتم، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹ش.
۶. خوانساری، جمال الدین محمد، شرح غررالحکم و دررالکلم، جلد ۷، چاپ سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ش.
۷. دلماس مارتی، می ری، نظام‌های بزرگ سیاست جنایی، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، تهران، انتشارات میزان، ۱۳۹۷ش.
۸. رحیمی‌نژاد، اسمعیل، جرم‌شناسی، چاپ سوم، تبریز، انتشارات فروزش، ۱۳۹۲ش.
۹. سیدرضی، ابوالحسن محمد بن حسین، نهج البلاغه، مترجم محمد دشتی و شاهین داریوش، چاپ چهاردهم، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷ش.
۱۰. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، چاپ دوم، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۱۳ق.
۱۱. گسن ریموند، مقدمه‌ای بر جرم‌شناسی، ترجمه مهدی کی‌نیا، چاپ اول، تهران، انتشارات مجد، ۱۳۹۶ش.
۱۲. همو، جرم‌شناسی کاربردی، ترجمه مهدی کی‌نیا، چاپ اول، تهران، نشر مجد، ۱۳۹۶ش.
۱۳. همو، جرم‌شناسی نظری، ترجمه مهدی کی‌نیا، چاپ اول، تهران، نشر مجد، ۱۳۹۶ش.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، لبنان، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۱۵. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، چاپ سوم، قم، انتشارات دار الحدیث، ۱۳۷۷ش.
۱۶. مطهری، مرتضی، پانزده گفتار، چاپ دوم، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۱ش.
۱۷. نجفی ابرند آبادی، علی حسین و هاشم بیکی، حمید، دانشنامه جرم‌شناسی، تهران، گنج دانش، ۱۳۹۷ش.
۱۸. همو، تقریرات درس جرم‌شناسی دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۷۷ش.
۱۹. نوری الطبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم، مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۰۸ق.
۲۰. نیازپور، امیرحسین، تقریرات جرم‌شناسی دوره دکتری دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۶ش.
۲۱. الوائلی، احمد، احکام زندان در اسلام، ترجمه محمدحسن بکایی، چاپ اول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲ش.

22. Grant, Heath Social Crime Prevention in the Developing World, Springer Publishing, 2015.

23. Husak, Douglas, Overcriminalization, Oxford university press, 2008.

24. Lab, Steven, Crime prevention, Anderson Publishing, 1998.

